

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ МІЛІЦІЇ 1920-Х РОКІВ

Проаналізовані та класифіковані архівні документи з історії харківської міліції, які знаходяться у фондах Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву вищих органів влади. На основі проведеного аналізу виділено кілька основних груп архівних джерел, а саме документи вищих партійних та державних органів, міліцейські звіти, доповіді, оперативно-інформаційні зведення, статистичні матеріали тощо.

Ключові слова: міліція, карний розшук, правоохоронні органи, організована злочинність, бандитизм.

Проанализированы и классифицированы архивные документы по истории харьковской милиции, находящиеся в фондах Государственного архива Харьковской области и Центрального государственного архива высших органов власти. На основании проведенного анализа выделено несколько основных групп архивных источников, а именно документы высших партийных и государственных органов, милицейские отчеты, доклады, оперативно-информационные сводки, статистические материалы и др.

Ключевые слова: милиция, уголовный розыск, правоохранительные органы, организованная преступность, бандитизм.

In given article is realized attempt to analyse and classify the archive documents on histories Kharkov to militias, residing in funds of the State archive Kharkov oblast and Central state archive of the supreme authorities. On the grounds of called on analysis, author to manage to select several main groups of the archive sources, as follows documents high party and state organ, militia reports, operative-information summaries, statistical material and others.

Key words: the militia, criminal search, law-enforcement organs, organized criminality, banditry.

Повноцінне існування сучасного суспільства неможливо представити без правоохоронних органів, які забезпечують дотримання законності і охорону громадського правопорядку. Проблеми історії правоохоронних органів та їх протидії злочинності неодноразово викликали науковий інтерес дослідників як у радянські часи [1–4], так і у незалежній Україні [5–8]. Проте, про вичерпне дослідження даної тематики говорити зарано. У радянський період висвітлення багатьох аспектів історії правоохоронних органів було занадто заідеологізованим, дослідники не мали доступу до багатьох важливих архівних документів, що зберігалися у спецховищах. Зміна парадигм, що відбулася після досягнення незалежності України, дозволила науковцям більш широко використовувати матеріали, до яких вони раніше не мали доступу. Але упорядкування та систематизація архівних джерел з історії міліції, до сьогодні залишається недостатньою і потребує подальшого удосконалення.

Одним з найбільш цікавих та насичених подіями періодів існування української міліції стали 1920-ті роки – час її становлення, який співпав з грандіозним експериментом більшовиків у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни, що отримав назву нової економічної політики (НЕП). Враховуючи той факт, що на цьому етапі столицею УСРР був Харків, дослідження саме особливостей розвитку харківської міліції, яка ставала першим полігоном для

випробувань багатьох нововведень більшовиків у цій сфері, набуває особливої актуальності.

У даній статті, автор ставить на меті проаналізувати та класифікувати за певними ознаками найбільш типові документи з історії харківської міліції, що були виявлені ним під час роботи в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО).

У ДАХО чималий інтерес представляють документи з фондів губернської та повітової постійних військових нарад щодо боротьби з бандитизмом, губернського відділу ДПУ, управлінь губернської, окружної, повітових, районних, робітничо-селянських міліцій [9–13]. У фондах управлінь міліції відкритися накази та циркуляри вищих установ про розшук злочинців, припинення слідчих справ, особові справи робітників, списки осіб, які оголошені у розшуку.

На особливу увагу заслуговують документальні матеріали, що знаходяться у фондах Р-563 Управління Харківської губернської робітничо-селянської міліції і розшуку та Р-564 – Харківського окружного управління робітничо-селянської міліції. Хронологічно, документи цих фондів охоплюють 1919-1930 рр., що дає змогу з'ясувати не тільки особливості діяльності харківської міліції під час НЕПу, але й виявити ті зміни, що відбувалися в структурі правоохоронних органів на початку 1920-х років, коли долалися

наслідки надзвичайних станів, викликаних Громадянською війною, та в кінці десятиліття, коли країна пристосовувалась до нових реалій, пов'язаних з переходом до політики форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства.

Ознайомлення з архівними справами, представленими в зазначених фондах, надає найбільш повне уявлення як про організаційні зміни в структурі харківської міліції, так і про основні напрямки її діяльності у справі протидії загальнокримінальній злочинності. Так, завдяки роботі з матеріалами 563-го фонду, автором було з'ясовано, що з 1923 р. стала помітна тенденція до стійкого зниження кримінальних злочинів. Більш ніж у два рази знижується рівень пограбувань та вбивств, суттєво зменшується кількість крадіжок, що було свідченням, як загальної нормалізації криміногенної ситуації в республіці у зв'язку з подоланням руйнівних наслідків світової та громадянської воєн, так і укріпленням міліцейсько-пошукового апарату губернії, зростанням професіоналізму його співробітників. Рішуча боротьба працівників харківського губрозшуку з озброєними бандами дала свої наслідки. Протягом 1923-1924 рр. була ліквідована більшість озброєних банд. Точні і докладні відомості про бандитські напади на населені пункти Харківської губернії містилися в щотижневих інформаційних зведеннях [12, спр. 324, арк. 11].

Низка справ цього ж фонду об'єднує матеріали, що торкаються важливої проблеми взаємодії харківських правоохоронців з місцевим населенням. Саме це, в багатьох випадках ставало запорукою успішного розкриття тих чи інших злочинів. Так, 13 вересня 1921 р. у наказі управління Харківської губернської міліції приводилася копія звернення Головоміліції до всіх громадян УСРР. Усім громадянам, що мешкають на території УСРР, пропонувалося про всі події кримінального характеру, як: убивства, розбої, грабежі, крадіжки і інші злочини, доводити до відома кримінально-пошукової міліції по можливості відразу ж по вчиненні злочину. Кримінально-пошукова міліція тепер була заснована на всій території УСРР при кожному губернському, повітовому, районному, лінійному й обласному управлінні радянської робітничо-селянської міліції. В усіх управліннях на той час були представники кримінально-розшукової міліції [11, спр. 38а, арк. 77].

На відміну від сучасності, міліції 1920-х років, крім безпосередньої боротьби зі злочинним світом і охорони громадського правопорядку, доводилося вирішувати ще цілу низку різнопланових завдань. Зокрема, на міліцейські органи покладалася і контроль за санітарно-епідеміологічним станом у місті та губернії. Згідно з наказом по радянській робітничо-селянській міліції Харківської губернії № 38 від 18 червня 1921 р. з метою створення постійного чинного органу із спостереження за санітарним станом усіх населених пунктів губернії був організований санітарно-адміністративний відділ із відповідним штатом. Санітарно-адміністративний відділ при Губміліції являв собою апарат, що повинен був швидко і точно проводити в життя всі необхідні санітарні заходи, застосовуючи відповідний тиск з допомогою стройових чинів міліції.

Санітарно-адміністративний відділ був виконавчим органом наркомздраву і чрезсанкому, який систематично спостерігав за чистотою вулиць, майданів, подвір'їв, місць виготовлення і продажу харчових продуктів тощо. Очолював санітарно-адміністративний відділ губміліції начальник, що був помічником начальника губернської міліції. На посади санітарно-адміністративного відділу до санітарних наглядачів уключно могли бути призначені тільки особи зі спеціальною медичною освітою або ті, що прослухали спеціальні санітарні курси. Всі протоколи і заяви на осіб, які не виконували розпоряджень влади по санітарній частині, направлялися для винесення адміністративного стягнення по повітах – начальнику повітової міліції, по місту Харкову-начальнику губернської міліції.

У липні 1921 р. у зв'язку з епідемією холери наказом відділу управління губвиконкому ставилося в найсуворіший обов'язок усієї міліції міста Харкова і губернії надавати всебічну негайну допомогу і сприяння всім медичним установам, що ведуть боротьбу із захворюванням [11, спр. 38а, арк. 49]. І це лише один з багатьох прикладів нетипового застосування правоохоронних органів.

З часом, такий стан речей почав викликати невдоволення міліцейського керівництва. Автору вдалося переконатися в цьому, ознайомившись зі зверненням голови Харківської губміліції і розшуку Олійника від 4 червня 1925 р. до начальника міліції і розшуку республіки, в якому він наголошує на тому, що правоохоронні органи змушені були прийняти на себе низку обов'язків, що не мають прямого відношення до функцій міліції.

З метою розвантаження органів міліції і розшуку від зайвої, а іноді і не властивої для них роботи начальник губміліції і розшуку просив клопотати перед відповідними центральними органами про зняття з міліції таких обов'язків, як проведення дізнань по лісокражах, по цивільних справах, заходів щодо виконавчих листів судових органів, вручення судових повісток, видачу різноманітних довідок, стягнення штрафів за безквитковий проїзд на залізницях, а також митної пені, дрібні судові стягнення до 10 рублів, виклики громадян до органів ДПУ [11, спр. 58, арк. 169–170]. На жаль, автору не вдалося виявити документів, які б розкривала реакцію республіканського міліцейського керівництва на цю доповідь.

Доповненням до загальної картини стану харківської міліції в досліджуваний період, можуть слугувати матеріали фондів губернського трибуналу, його Сумського відділення, концентраційного табору і слідчої в'язниці, де знаходяться карні справи, вироки судових засідань, особові справи співробітників та в'язнів [14–15].

При роботі з матеріалами ЦДАВО увага автора, головним чином, була зосереджена на документах, що знаходяться у фондах НКВС УСРР та Головного управління міліції УСРР [16–20]. Зокрема досить широко представлені звіти про становище в повітах Харківської губернії, які регулярно надходили до Головного управління міліції (ф. 5, оп. 1, спр. 1159, 1171, 1380, 1410 тощо). В них, у першу чергу, наголос

робився на аналізі проявів бандитизму, як найбільш небезпечного злочину, що створював реальну загрозу для існуючого порядку управління. Більш того, в зазначених фондах зустрічається чимало справ, де зібрано документи, що виключно присвячені боротьбі з бандитизмом як у губернії (ф. 6, оп. 1, спр. 422, 591, 612), так і в місті Харкові (ф. 6, оп. 1, спр. 2049–2050 тощо), що ще раз підкреслює пріоритетність боротьби правоохоронців з саме цим проявом злочинності, який частіше за інші приймав організовані форми.

Про складність ситуації, що склалася у справі протидії злочинному світу, особливо на початку 1920-х рр., свідчать чимало офіційних документів того часу, виявлених автором у фондах ЦДАВО. 17 січня 1922 р. керівник харківського губрозшуку Вітебський отримав термінову телеграму від керівника кримінального розшуку республіки Михайлова, в якій йшлося: *«Приймаючи до уваги різке зростання міського бандитизму на території Харківщини, зокрема Харкова, невідкладно наказую під вашу особисту відповідальність реалізувати низку оперативних заходів спрямованих на ліквідацію випадків пограбування та розбою у Харкові. Повідомити про методи, що будуть застосовані. Виходячи з технічної слабкості кримінального розшуку, проводити всі дії у тісному контакті з представниками ДПУ. Невиконання ліквідації бандитських угруповань у найближчі терміни, викличе вашу особисту сувору судову відповідальність»* [19, спр. 1523, арк. 59]. Повернення до таких, надзвичайно жорстких методів, більш притаманних добі воєнного комунізму, є переконливим свідченням тієї майже критичної ситуації в боротьбі зі злочинністю на Харківщині, що склалася на той час.

У доповіді начальника харківської губернської міліції про стан кримінально-пошукових органів та їх діяльність у напрямку боротьби зі злочинністю за серпень 1922 р., зазначалося: *«... кримінальний бандитизм то вибухає, то згасає, у залежності від енергії, яку проявляє губрозшук у переслідуванні бандитських зграй, а ця енергія, обумовлена наявністю необхідних для цього коштів, яких, на жаль, губрозшук не має в достатній мірі, на що з місяця в місяць звертається увага у звітах з підрайонів»* [16, спр. 1171, арк. 29]. Це ще раз підтверджує прямопропорційну залежність матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів та ефективність їх дій у справі боротьби зі злочинністю.

Аналіз широкого кола архівних документів дозволив виявити деякі особливості і в характері тогочасної злочинності. Великою проблемою залишалась велика кількість серед злочинців неповнолітніх та молоді. В рапорті начальнику Харківської губмієськміліції начальника відділу Харківського губрозшуку від 24 липня 1924 р. зазначалося про ліквідацію декількох банд, що займалися організацією розбійних нападів на громадян у Харківській губернії, вік учасників яких не перевищував 20 років [16, спр. 996, арк. 83–84]. Так у банді «Чорної маски» брало участь дев'ять чоловік, віком від 15 до 20 років, за справою розбійницької зграї «Цеха» проходило три молодика у віці 15-17 років, повністю з неповнолітніх складалася і зграя 16-річного Штеймана, який на

момент арешту вже двічі притягався правоохоронними органами за звинуваченнями у крадіжках [16, спр. 996, арк. 85].

Суттєвою проблемою, і на цьому робився акцент у рапорті, було те, що неповнолітні злочинці були невідсудні і в більшості випадків їх доводилося через деякий час звільняти. Звичайно, отримавши певний кримінальний досвід та переконавшись у відсутності серйозного покарання, більшість з них поверталася до протиправної діяльності, формуючи нові бандитські зграї. Для ліквідації бандитизму серед неповнолітніх рекомендувалося посилити проведення профілактичних заходів, активізувати діяльність Наркомату освіти зі створення мережі закладів із перевиховання антисоціальних елементів серед молоді.

Ще однією тенденцією в розвитку злочинного світу, і про це теж свідчать архівні справи, стає те, що з середини 1920-х років випадковий елемент серед правопорушників знову починає поступатися рецидиву, тобто «професійним» злочинцям, для яких скоєння злочину було дійсно своєрідною професією. Злочинець-«професіонал» починає повертатися до своєї злочинної кваліфікації і від безсистемності поступово переходить до чітко продуманого плану, до більших масштабів злочинної діяльності з використанням технічних засобів та інструментів новітньої конструкції. Так, у 1924 р. у Харкові було здійснено два злочини, коли правопорушники, потрапивши до приміщення контори, на задній стінці вогнетривкої шафи, відсунутої приблизно на півметра від стіни, зробили свердлом у вигляді циліндричного стакану кілька вирізів розміром з п'ятикопійочну монету, далі вставляли в один з вирізів шайбу з різцями, шайба приводилася до руху електричною енергією і вирізала із стінки каси круг розміром з грамофонну платівку [17, спр. 2326, арк. 99]. Мали місце також злочини, здійснені за допомогою підкопів під магазинні склади, зроблені на кілька десятків метрів.

Продовжував еволюціонувати такий небезпечний вид злочину, як бандитизм. Наприкінці десятиліття він у тому вигляді, в якому існував на початку 1920-х років майже зійшов нанівець. Замість великих бандитських угруповань, з'явилися нечисельні (до 5 чоловік) грабіжницькі зграї, що час від часу нагадували про себе майже в кожному районі губернії. В добовій збірці «Про пригоди та злочини по м. Харкову» за 1 серпня 1928 р., згадувалось два епізоди пограбування, здійсненого подібними зграями [18, спр. 1214, арк. 19]. Так, на Нетечинській набережній чотири грабіжники, озброєні ножами, пограбували та поранили робітника заводу ВЕК, а на світанку того ж дня четверо невідомих на виїзді з міста в районі Помірок, пограбували біля 20 підвод селян, що їхали на ринок. Привласнив їх одягу, гроші і харчі, грабіжники зникли в лісі. Такі повідомлення потрапляли майже до кожної добової збірки, що свідчить про неабияку поширеність такого роду злочинів на Харківщині.

У деяких випадках злочинці діяли особливо зухвало. У вечері 14 грудня 1928 р. четверо грабіжників учинили напад на хлібний розподільник по вул. Плеханівській [18, спр. 1214, арк. 50].

Охоронець зумів забрати з каси 400 рублів та вибігти на вулицю. Під час погоні бандити застрелили його. На постріли зреагував постовий міліціонер, який, намагаючись перешкодити втечі грабіжників, отримав важке поранення. Злочинцям удалося зникнути з місця пригоди.

Принагідно треба зазначити, що станом на 1 січня 1929 р. на Харківщині не було зафіксовано жодної банди, яка б налічувала понад 5 чоловік [18, спр. 1205, арк. 34]. З одного боку, це можна сприйняти як позитив – відсутність великих кримінальних формувань у регіоні, з іншого – саме такі невеличкі бандитські зграї спричиняли найбільше клопоту правоохоронним органам, сівробітникам яких, ще треба було призвичаїтись до нових особливостей у розвитку бандитизму.

Матеріали про діяльність Харківського губісполкому у сфері організації правоохоронних органів та боротьби зі злочинністю є цінним джерелом інформації з питань здійснення протидії правоохоронними органами різним проявам протиправних дій (ф. 5, оп. 1, спр. 2044, 2096 тощо).

Статистичні дані про стан Харківської губерньської міліції було з'ясовано за рахунок ознайомлення з щорічними звітами про діяльність Головного управління міліції і розшуку УСРР (ф. 5, оп. 3, спр. 1208, 1606, 1615 тощо). Зміни в характері злочинності в період НЕПу також можна прослідкувати завдяки вивченню матеріалів справ про рух злочинності на території республіки.

Основні етапи організаційно-структурного оформлення правоохоронних органів Харківщини розкривають справи 343-358 фонду Головного управління міліції, в яких зосереджено накази Харківського губерньського управління міліції та документи про реорганізацію органів міліції у зв'язку з їх воєнізацією та подальшими реорганізаціями, що відбувалися у правоохоронних органах протягом 1920-х рр.

У зазначених фондах також зосереджено чимало матеріалів про стан укомплектування кадрами, забезпечення продовольством, зброєю та обмундируванням підрозділів харківської губерньської міліції, матеріальне забезпечення їх працівників та професійну підготовку міліцейських кадрів на Харківщині (ф. 6, оп. 1, спр. 358, 383, 740, 1174 тощо). Завдяки вивченню матеріалів такого характеру, історик отримує можливість дослідити не тільки ті основні труднощі, які спіткали харківську міліцію на шляху її становлення, пов'язані з надзвичайною плінністю кадрів, важким матеріальним становищем, відсутністю грамотно підготовлених фахівців, але й з'ясувати засоби їх подолання, що дозволили вже наприкінці 1923 р. говорити про харківську міліцію, як цілком боездатний орган боротьби зі злочинністю [6, с. 81].

Слід зауважити, що при роботі в зазначених архівах автор зустрів певні труднощі, пов'язані з тим, що документи представлені дуже широко лише до 1925 р., стосовно другої половини 1920-х років їх зустрічається значно менше і, в основному, вони дублюються в обох архівах. Однак, навіть на основі наявних матеріалів можна із упевненістю робити певні висновки з проблем досліджуваної теми.

Отже, документи стосовно кримінальної злочинності, зокрема і організованої та діяльності правоохоронних органів щодо її припинення на Харківщині, які містяться у вказаних вище фондах зазначених архівів, умовно можна розподілити на декілька підгруп, з урахуванням певної специфіки кожної.

По-перше, це постанови, декрети, накази, розпорядження, обіжники вищих органів влади України та ЦК КП(б)У, а також аналогічних губернських структур. Ця група документів дає інформацію про створення системи органів по боротьбі з загальнокримінальною злочинністю, про зміни в їх організаційній структурі, про розподіл обов'язків між каральними установами та визначення меж їх функцій тощо.

По-друге, це доповіді з місць, які формують уявлення про те, як саме втілювалися в життя зазначені вище накази та розпорядження. Також тут міститься інформація про штати та озброєння правоохоронних органів, подано вікову, соціальну, освітню та національну характеристику працівників.

У третю підгрупу можна об'єднати рапорти, анкети, звітні-цифрові відомості, оперативно-інформаційні зведення міліції, карного розшуку, НК-ДПУ, завдяки яким ми можемо дослідити загальнокримінальну злочинність років НЕПу від її окремих випадків до загальних показників. Ці матеріали дають нам базу для порівняння кількості зареєстрованих та розслідуваних злочинів, що має значення при оцінці рівня роботи правоохоронних органів. Подання кількісних показників з окремих видів протиправних дій дозволяє сьогодні отримати уявлення про структуру загальнокримінальної злочинності. Анкети дають необхідне пояснення кількісних показників, розкриваючи питання про політичні настрої населення, про дезертирів, бандитів, про випадки спекуляцій тощо.

Близькими за характером є документи, які можна об'єднати в наступну підгрупу – це доповіді в інстанції республіканського рівня виконкомів, парткомів, а також звіти прокуратури, в яких міститься різнобічний матеріал, що висвітлює питання рівня та причин злочинності, зміни в соціальній структурі, освітньому та віковому рівні правопорушників, структурної побудови правоохоронних органів, форм та методів їх роботи тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Красный страж: сборник статей и рассказов о жизни и деятельности милиции и розыска УССР / [состав. В. Ю. Фесенко]. – Х., 1926. – 121 с.
2. Михайленко П. Из истории милиции Советской Украины / П. Михайленко. – К. : Высшие курсы МВД УССР, 1965. – 399 с.
3. Курило С. Г. Жизни своей не щадя. Из истории милиции Харьковщины / С. Г. Курило – Х. : Прапор, 1987. – 295 с.
4. Советская милиция: история и современность. 1917-1987 / под ред. А. В. Власова. – М. : Юридическая литература, 1987. – 551 с.

5. Тимченко А. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917-1941 гг.: Учебное пособие / А. Тимченко. – Луганск : РИО ЛИВД, 1998. – 86 с.
6. Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття): навчальні матеріали до спецкурсу / [упоряд. Л. О. Зайцев]. – Х. : Університет внутрішніх справ, 1999. – 154 с.
7. Коцан І. Міліція Харківщини у 1917-1930 рр. : автореферат дис. ... канд. юридичних наук: спец. 12.00.01. – Теорія та історія держави і права / І. Коцан. – Х., 2003. – 19 с.
8. Михайленко П. П. Міліція України радянського періоду (1923-1940 рр.) / П. П. Михайленко // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 18-20.
9. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1.
10. ДАХО, ф. Р-432, оп. 1.
11. ДАХО, ф. Р-563, оп.2.
12. ДАХО, ф. Р-563, оп. 1.
13. ДАХО, ф. Р-564, оп. 1.
14. ДАХО, ф. Р-576, оп. 1.
15. ДАХО, ф. Р-845, оп. 2.
16. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1.
17. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2.
18. ЦДАВО, ф. 5, оп. 3.
19. ЦДАВО, ф. 6, оп. 1.
20. ЦДАВО, ф. 6, оп. 2.

Рецензенти: Робак І. Ю., д.і.н., професор Харківського національного медичного університету;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© О. В. Чернуха, 2011

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2011